

1954 végére leromlott egészségi állapota, 1955 első hónapjaiban pedig több enyhe szív-rohamot is elszenvedett. Ezek általában nem zavarták meg munkájában, de május 17-én reggel úgy döntött, nem megy be a *Times* irodájába, hanem inkább otthon marad. Felesége délelőtt még betelefonált a szerkesztőségbe és lediktálta aznapra szánt cikkének szövegét. Három órával később Stark elhunyt. Felesége, fia, három unokája, Eugene nevű öccse és Eleanor nevű húga, rengeteg kollégája és tisztelője vett részt temetésén. Búcsúztató miséjét az Amsterdam Avenue és a 76. utca sarkán lévő Riverside-kápolnában tartották Manhattanben.

Összegzésként megjegyezhetjük, hogy a primer források tanúsága szerint Stark sajnos nem mutatott magyar identitásának megőrzésére utaló jeleket, ami nem is róható fel neki, tekintve, hogy nagyon korán, már két évesen elhagyta az országot. Mégis fontos megemlékezni róla, hiszen igen érdekes életút az övé. Magyarországon, a Borsod vármegyei Tíbolddarócról indulva küzdötte fel magát a világ egyik legnagyobb presztízsű újságjának legelismertebb riporterei közé. Még ha életének parányi szeletét is töltötte szülőfalujában, története mégis kicsit büszkeséggel töltheti el nem csak Tíbolddaróc lakóit, de talán minden magyart is.

Ambrus László

Magyarok a világ filmgyártásában

Nem csupán szakmai körökben kering az értékítélet, hogy a magyarok jelentős szerepet játszottak (játszanak) a világ filmgyártásában. Ha mennyiségi mutatókban okszerűen nem is vetélkedhetünk az élvonalba tartozó nemzetekkel (USA, India, Japán), szinte minden időszakban adtunk a világ filmgyártásához a szürke eminenciások mellett kiemelkedő egyéniségeket.

Szakmai körökben szinte közhelyként szokták emlegetni (tette ezt az ezredforduló táján egy interjúban Csupó Gábor, magyar származású amerikai rajzfilmes művész, producer, zenész), hogy George Cukor irodájának ajtaján a munkáért jelentkezőt a következő mondat fogadta: „*Nem elég, ha magyar vagy, tehetségesnek is kell lenni.*” A felírás egyértelműen utal arra, hogy a XX. század elején a magyar filmesek és a tömegeket vonzó, emellett nem kevés pénzt megmozgató új iparágban szerencsét próbálni kívánók sokan keresték fel a boldogulás reményében a nagy tekintélyű rendezőt.

Egy francia szaklapban jelent meg André de Toth-ról, illetve a magyar filmesekről: „*London és Hollywood [...] jelentős hasznot húzott az áttelepülők [azaz a magyar áttelepülők – a szerző] alkotói tulajdonságából: a bensőséges elbeszélés tudománya, vonzódás a képszerűséghez, az álmodásra való hajlam, a pszichológiai hitelesség igénye, a művészi elismerés vágya, ugyanakkor a popularitásra való törekvés, amely mindig párosul az iróniával, sőt néha a cinizmussal.*” Róluk írta Kézdi-Kovács Zsolt, hogy akik elmentek, a meglévő kereteket érezték szűknek. Van, aki a nyomor elől menekült, van, aki a fasizmus, a háború, a kommunisták elől. Magukkal vittek egy álmot – törekvő kisemberek és bukott középosztálybeliek –, az érvényesülés álmát¹

A kérdéskör viszonylag objektív megválaszolásának lehetőségét kínálják a film centenáriuma kiadott, Gelencsér Gábor által szerkesztett *Magyar filmesek a világban* című kötet

¹ Gelencsér Gábor (szerk.): Magyar filmesek a világban. Hungarians in Film. Magyar Filmunió, Bp., 1996. 6.

életrajzi, filmográfiai adatai. Az így kirajzolódó kép azonban nem teljes körű, mivel csak az emigráns, az emigránsok leszármazottainak tekinthető és a trianoni békediktátum következtében az elcsatolt területeken született alkotókra terjed ki. Közülük is azokra, akiket – a kötet előszava szerint – az anyaországi filmszakma vállal, illetve akik vállalták, vállalják magyarságukat, magyar gyökereiket. Értelemszerűen nem foglalkozik azokkal, akik egy, akár több megbízatás erejéig működtek közre külföldi produkcióban, mint például Szabó István *Oscar-díjas* rendező, Koltai Lajos *Oscar-díjas* operatőr, Makk Károly, Jancsó Miklós, Mészáros Márta, Gazdag Gyula. E nemzetközi viszonylatokban is kiemelkedő filmszakmai nagyságok munkakapcsolatának, jelenlétének más nemzetek filmkultúrájában külön kutatás tárgyát képezi.

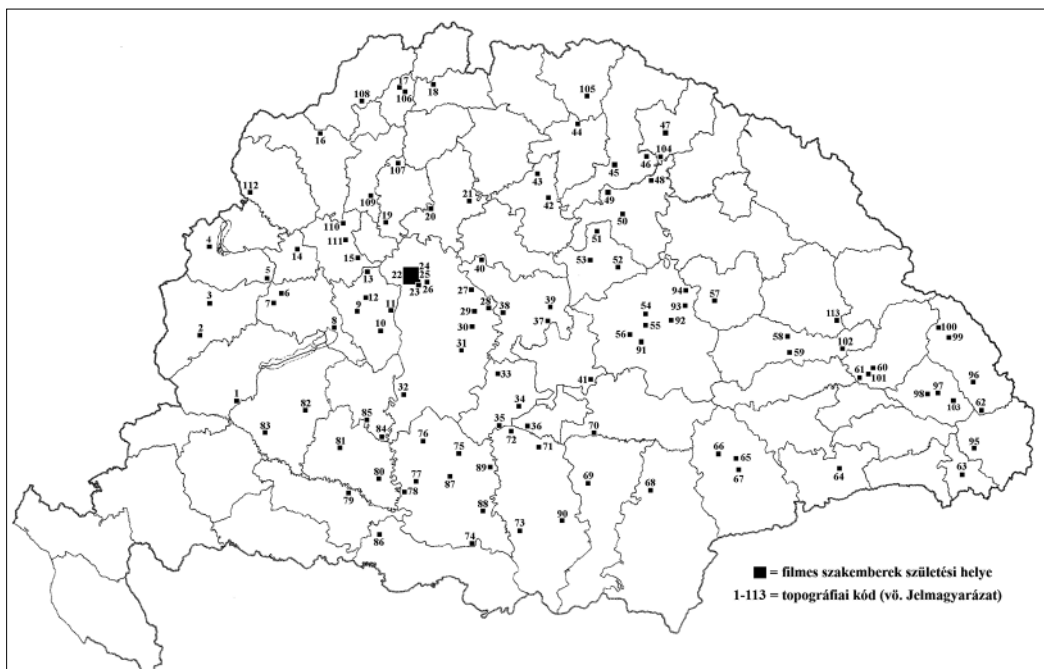
A hivatkozott centenáriumi kiadványra épülő kutatás eredményeiből kívánunk az elkövetkezőkben néhány elemet kiragadni. Bár a kötet nyújtotta információk feldolgozása elsősorban geográfiai (film-, tehetség-, illetve migrációföldrajz) elvekre és módszerekre épült, az eredmények, a hasznosítható tapasztalatok távolról sem rekednek meg a diszciplína területén. Ebből kiindulva jelen esetben érdemes áttekinteni az érintett alkotók szülőhelyének térstruktúráját, a migrációs célokat vagy végcélokat, az emigráció időbeli eloszlását, a magyarsághoz való kötődés jellegét, a világ filmgyártásában kimutatható hatást.

A kötet 392 mélyebb elemzésre alkalmas személy adatait, életpályájának ismertetését tartalmazza. A születés pillanatában érvényes politikai status quo szerint a vizsgált személyek 71,2%-a Magyarországon, 9%-a Romániában, 3,3%-a az Amerikai Egyesült Államokban, 3,1%-a Csehszlovákiában, 2,5%-a Jugoszláviában látta meg a napvilágot, 5,4% születési helye ismeretlen. A maradék 5,5%-on 13 ország osztozik (Ausztria, Belgium, Egyiptom, Franciaország, Kanada, Lengyelország, Mexikó, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, Oroszország, Svájc, Jugoszlávia).

A Magyarországon születettek zöme kivándorló, 13%-uk pedig azt a kataklizmát élte át, hogy szülőföldjén maradván – vagy a trianoni vagy a párizsi békediktátum értelmében – egyetlen jogi aktus eredményeként, egyik pillanatról a másikra más államban találta magát. Groteszk, egyben a magyar sorstragédia példája Janovics Jenő esete (1872, Ungvár–1945, Kolozsvár), aki a magyar filmgyártás egyik megalapítója volt. Magyarországon született, Kolozsvárott tevékenykedett, mely élete során hol Magyarországhoz, hol Romániához tartozott, de végül Romániában halt meg úgy, hogy a városból nem költözött el. Szülővárosa pedig ez alatt az idő alatt három állam része is volt (Magyarország, Csehszlovákia, Szovjetunió). Nem sokban tér el ettől Lifka Sándor életútja, aki 1880-ban, Brassóban, Magyarországon született. A dél-magyarországi mozihálózat, többek között az első szegedi és szabadkai állandó mozi megteremtője és működtetője, Jugoszláviában Bácsszőlősen halt meg (1957), miközben mindvégig a (hol Magyarországhoz, hol Jugoszláviához tartozó) Délvidéken élt.

A kötetben szereplő filmesek 9%-át teszik ki azok, akik a bármikori Magyarország határain kívül eső szülőhazájukban, ahova egyébként filmszakmai tevékenységük jelentős része kötötte, vállalták magyarságukat, illetve magyar gyökereiket. A névsorban tekintélyes személyiségek találhatók, például: George Cukor, Tony Curtis, Goldie Hawn, a három Huppert-lány (Elisabeth, Caroline és a legnevesebb: Isabelle), Luis Mandoki, Paul Newman, King Vidor, Debra Winger, Matthieu Kassowitz, Bíró Lajos.

Figyelembe véve, hogy a szóban forgó személyek születésének időpontja 1872 és 1978 közé esik, célszerű a születési helyek térszerkezetét a Kárpát-medence egészében vizsgálni. A jelzett időszak alatt itt született 313 magát magyarnak valló szakember. A születési helyként megjelölt 113 település a történelmi Magyarország 47 megyéjében oszlott el.

A Kárpát-medencében született magyar filmek szülőhelyei

Jelmagyarázat (topográfiai kódok) a mellékelt térképhez: **1 = Nagykanizsa** (2), 2 = Csákványdoroszló, 3 = Szombathely, 4 = Sopron, 5 = Szany, **6 = Pápa** (6), 7 = Vecse (ma Somló-vecse), 8 = Balatonkenese, 9 = Székesfehérvár, 10 = Nagydorog, 11 = Ercsi, 12 = Lovasberény, 13 = Vértesboglár, 14 = Győr, 15 = Tatabánya, 16 = Pöstyén, 17 = Túrócszentmárton, 18 = Rózsashegy, 19 = Nagybörzsöny, 20 = Balassagyarmat, 21 = Salgótarján, **22 = Budapest** (146), 23 = Erzsébetfalva, 24 = Újpest, 25 = Rákoscsuba, 26 = Pécel, 27 = Nagykáta, 28 = Abony, 29 = Cegléd, 30 = Nagykőrös, **31 = Kecskemét** (2), 32 = Kalocsa, 33 = Csongrád, **34 = Hódmezővásárhely** (2), **35 = Szeged** (7), 36 = Makó, 37 = **Túrkeve (Pusztatúr-pásztó)** (3), 38 = Szolnok, 39 = Kenderes, 40 = Jászárokszállás, 41 = Gyula, 42 = Miskolc, 43 = Ormospusztá, **44 = Kassa** (2), 45 = Tolcsva, 46 = Ricse, **47 = Ungvár** (3), 48 = Kisvárda, 49 = Tiszabercel, **50 = Nyíregyháza** (2), **51 = Hajdúnánás** (2), **52 = Debrecen** (3), 53 = Balmazújváros, 54 = Bihar-diószeg, **55 = Nagyvárad** (4), 56 = Nagyszalonta, 57 = Szilágysomlyó, 58 = Középlak, **59 = Kolozsvár** (9), 60 = Nagyernye, **61 = Radnót** (2), 62 = Tusnád, **63 = Brassó** (4), 64 = Nagyszeben, 65 = Déva, 66 = Marosnémeti, 67 = Szentgyörgyválja, 68 = Lugos, **69 = Temesvár** (4), **70 = Arad** (8), 71 = Nagy-szentmiklós, 72 = Kübekháza, 73 = Nagybecskerek, **74 = Újvidék** (4), 75 = Szabadka (5), 76 = Bácsborsód, **77 = Zombor** (3), 78 = Apatin, 79 = Mariance, 80 = Főherceglak, 81 = Pécs, **82 = Kaposvár** (2), 83 = Nagyatád, 84 = Bátaszék, 85 = Bonyhád, 86 = Vinkovici, 87 = Bácskatopolya, 88 = Szenttamás, 89 = Zenta, 90 = Magyaritteleb, 91 = Árpás (Árpád), 92 = Krasznahorvát, 93 = Tóti, 94 = Margita, 95 = Szepsiszentgyörgy, 96 = Csíksomlyó, 97 = Kápolnásfalu, **98 = Székelyudvarhely** (2), 99 = Ditró, 100 = Galócás, **101 = Marosvásárhely** (5), 102 = Pusztakamarás, 103 = Purombenii Mari (Nagygalambfalva), 104 = Csap, 105 = Eperjes, 106 = Horná Štubňa (Felsőštubnya), 107 = Selmecebánya, 108 = Bánovce nad Bebravou, 109 = Léva, 110 = Érsekújvár, **111 = Komarno** (2), 112 = Pozsony, 113

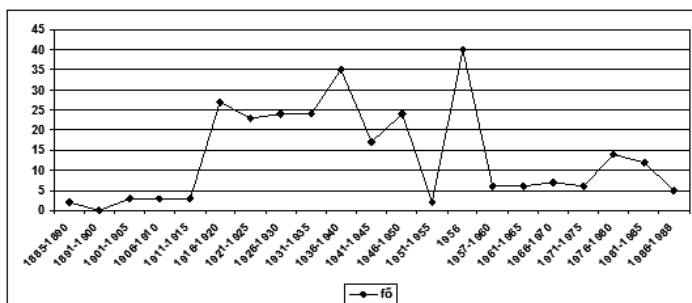
= Kékes. (Vastagon szedve az a település, amely több filmes szakember szülőhelye. Zárójelben az onnan elszármazottak száma.)

A 113 település közül az elszármazottak számát tekintve a főváros mutatója (146 fő) messze kimagaslik a többi közül. Követi a rangsorban nagyságrenddel lemaradva Kolozsvár (9 fő), Arad (8 fő), Szeged (7 fő), Szabadka, Marosvásárhely (5-5 fő), Nagyvárad, Újvidék (4-4 fő), Brassó, Debrecen, Pápa, Túrkeve (Pusztatúr-pásztó), Ungvár, Zombor, Túrkeve (3-3 fő), Kecskemét, Komárom, Nagykanizsa, Nyíregyháza, Radnót és Székelyudvarhely (2-2 fő). Budapest dominanciája részben a népességkoncentráció mértéke miatt nem meglepő, részben mert ott a film, a mozi az európai innovációs centrumokkal egyidejűleg jelent meg, így a filmkészítés iránti érdeklődés szélesebb körben jelenhetett meg. Mellette azonban a kibontakozó kulturális ellenpólust képviselő regionális központok, Szeged és Debrecen, Erdélyben Kolozsvár, a magyar film születésének másik központja, Arad, Nagyvárad, Brassó, a megyeközponti funkciójú Marosvásárhely is előkelő helyet foglal el.

A filmes magyar diaszpórát kialakító migrációs mozgás kezdőpontja 1885. Ekkor került gyermekként az Egyesült Államokba William Fox – akkor még Friedman Vilmos –, a nevét napjainkig viselő 20th Century Fox stúdió megalapítója. Végpontja – a kötet adatállományát tekintve – 1988, amikor a ma is alkotó operatőr, Novák Emil kitelepült Ausztráliába.

A teljes időhosszban az emigrációs mozgás mértékét ábrázoló görbe hektikusan pulzál. S bár elsősorban technikai okok miatt általában 5-6 éves ciklusokban jeleníti meg a 103 évet, tökéletesen érzékelteti a világ- és a nemzeti történelem kritikus időpontjait, katalizmáit, társadalmi jellegzetességeit (lásd a mellékelt grafikont). Az 1885-1910-ig terjedő időszak nyolc emigránsa még nem filmes szakemberként hagyta el Magyarországot. A világ és az amerikai filmtörténet két kiemelkedő alakja, William Fox és Adolph Zukor – akik filmes vállalkozásukat egymástól függetlenül csak 1904-ben alapították meg – még a film megjelenése előtt vándorolt ki Amerikába. Jószerével a görög film hőskorában jelentős szerepet játszó operatőr, Hepp József (1887, Budapest–1968, Athén) az első, aki már kész filmes szakemberként emigrált 1910-ben, amikor a film önálló formanyelve már-már kialakult, s lett a görög filmgyártás nagyja.

Nagyjából az első világháború végéig nincs számottevő kivándorlás a filmes szektorból. Az első robbanásszerű emigrációs hullám a Tanácsköztársaság évéhez, 1919-hez kötődik, 19-en hagyták el az országot, részben politikai, részben gazdasági okokból. A trianoni békeszerződéstől a nagy gazdasági világválságig 1 és 10 közötti szóródással évente átlag 5 alkotó próbált szerencsét külföldön. Az európai politika jobbratolódásával, a zsidótörvények, a bécsi döntések megszületésének időszakában éri el a magyar filmek kivándorlása a második csúcspontját. A második világháború éveiben tapasztalható visszaesést követően az államszocialista rendszer kialakulásával, az államosítás megkezdésével ismételt emelkedés tapasztalható. A „vasfüggönyös” időszak éveiben nem annyira az alkotói konformizmussal, mint a határörizet megerősítésével, a külföldre utazás lehető-

A filmes szakemberek emigrációja 1888-ig

ségének megnehezítésével magyarázható a fél évtized alatti két emigrálási eset. Egyetlen esztendőben, 1956-ban (ez az oka a kiemelt, elkülönített kezelésének) addig nem tapasztalt kivándorlás következett be, majd az 1970-es évek derekáig évi egy-két esetre esett vissza.

A célállomások (végállomások) rangsorát okszerűen a világ filmgyártásában élen járó, a film történetében kiemelkedő szerepet játszó államok vezetik (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Németország, Franciaország). Közöttük is kiemelkedik a nyugati civilizáció filmtermésének zömét produkáló, a csoportot alkotó migránsok majdnem felét (47,6%-át) befogadó Amerikai Egyesült Államok. Ugyanezen okból nem meglepő, hogy a városok rangsorában az élen az amerikai filmgyártás fellegrája, Los Angeles áll (33 fő, 26,6%), követi New York (16 fő, 12,9%), a filmipar keleti parti őshazája. London a harmadik pozíciójával is mindössze 10,5%-kal (13 fő) részesedik. Az őket követő Párizs, Berlin, Bécs mindössze 4%-os mutatóval (5–5 fő) bír. A végleges migráció területi, térbeli szóródása szerteágazó ugyan, de mértékét illetően kétpólusú, Európa, illetve Egyesült Államok központú. Azonos mértékben osztoznak a magyar emigránsok befogadásában. Más kontinensek (Afrika, Ausztrália, Ázsia), illetve amerikai államok (Brazília, Kanada) jelenléte a palettán jószerével csupán szimbolikus (lásd az első táblázatot).

1. táblázat *A lezárt életpályák munkakapcsolatainak gyakorisága és térszerkezete*

Ország	A csak ott	Az elsősorban ott	Az ott is	Együtt
	foglalkoztatott magyar filmek száma			
Ausztria	2	7	29	38
Csehszlovákia	2		3	5
Dánia			1	1
Franciaország	4	6	13	23
Görögország	1			1
Hollandia			1	1
Jugoszlávia	2		2	4
Nagy-Britannia	9	14	24	47
Németország	15	16	41	72
Olaszország	2	1	10	13
Portugália			1	1
Románia	14			14
Spanyolország		4	3	7
Svájc			2	2
Svédország			2	2
Szovjetunió	2	2	4	8
Amerikai Egyesült Államok	47	38	15	100
Argentína	1		2	3
Brazília	2	2		4
Kanada	1		1	2
Mexikó			3	3
Venezuela			1	1
Egyiptom			1	1
Ausztrália	1	1	1	3

A szakmai tevékenységi területet vizsgálva változatos kép rajzolódik ki. Nincs olyan klasszikus alkotói szerepkör, melyben ne képviseltetnék magukat a magyar filmesek a világ filmgyártásában. A jelenlét súlyát minősíti, hogy az egyes alkotások létrejötte szempontjából meghatározó, kulcsfontosságú területek képviselői (forgatókönyvírók, rendezők, színészek, operatőrök) képezik a haza határain kívüli érvényesülést, karriert, emellett nemegyszer biztonságot is keresők zömét (lásd a második táblázatot). Mivel az egyes szakterületekhez nem kapcsolódik okszerűen egy másik vagy harmadik alkotói körben való aktivitás, az elvándorolt szürkeállomány sokoldalúságát a táblázat egyértelműen bizonyítja.

2. táblázat *A magyar filmes diaszpóra által ellátott feladatkörök*

Jellemző alaptevékenység	Fő	Arány %	Más feladatot is ellátott (fő)	A jellemzően ellátott egyéb feladatkörök
Shínész	122	31,1	19	Rendező
Rendező	96	24,5	39	Producer, forgatókönyvíró, operatőr
Forgatókönyvíró	45	11,5	27	Író, rendező, producer
Operatőr	43	11,0	11	Rendező
Producer	22	5,6	7	Rendező
Író	20	5,1	13	Forgatókönyvíró
Rajzfilmrendező	14	3,5	6	Producer
Zeneszerző	11	2,8	2	-
Díszlet-, jelmeztervező	8	2,0	4	-
Elméleti szakember	4	1,0	3	Filmesztéta, forgatókönyvíró
Szerkesztő, igazgató	3	0,8	-	-
Hangmérnök	2	0,5	-	-
Vágó, technikus	2	0,5	-	-

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az emigrált vagy magyar gyökerekkel rendelkező filmesek – a szakma valamennyi területét átfogóan – nem azonos ívű karriert futottak be. Volt, akinek az epizódszerep jutott, volt, aki a világ, volt, aki egy-egy nemzet filmtörténetéből kitörölhetetlen produkált. Ez utóbbiak közülük néhány, természetesen nem a teljesség igényével: Sir Alexander Korda, az angol nemzeti filmgyártás megreformálója, William Fox, Adolph Zukor, George Cukor, Hepp József, Zsigmond Vilmos *Oscar-díjas* operatőr, Seffedin Sevket Tibor, akit az egyiptomi filmgyártás legkiemelkedőbbjei között tisztelnek, Kertész Mihály, Kozma József, Trauner Sándor, Lugosi Béla, Rózsa Miklós, Pogány Gábor, Szőke Szakáll, Kovács László, Badal János, Tony Curtis, Paul Newman, John Halas, Joe Pasternak, Máté Rudolf és még jó néhányan.

Borsos Árpád

